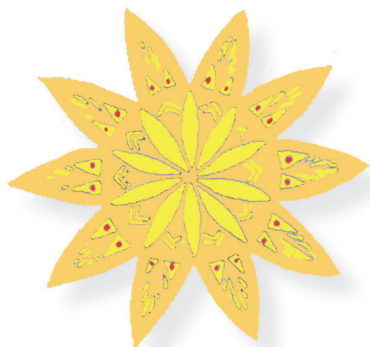

Mall Hiemäe

**Väike ilmaraamat
rahvapärimusest**

Mall Hiimäe

Väike
ilmaraamat
rahvapärимusest

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2024

Koostanud ja toimetanud Mall Hiiemäe

Korrektuur: Kadri Tamm

Küljendus ja kujundus: Mari Hiiemäe

Kaane kujundus: Andrus Tins

Tehniline abi: Tuuli Otsus, Risto Järv

Avaldatud pärimustekstid on Eesti Kirjandusmuuseumi

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest.

Raamatu ettevalmistamist ja väljaandmist on toetanud

Eesti Kirjandusmuuseumi baasrahastusprojekt EKM 8-2/22/3

ning Eesti Kultuurkapital.

Autoriõigus: Mall Hiiemäe; Eesti Kirjandusmuuseum 2024

ISBN 978-9916-659-86-1

Trükk: Pakett

Sisukord

Eessõna	5
Sissejuhatus	7
Hall	17
Halo	19
Hang	22
Hingedeaeg	25
Härmatis	26
<i>Ilja</i>	29
Õlm	32
Ilmaallikad	38
Ilmamõõtja	41
Ilmarine	44
Jaanikaste	45
Järveränd	48
Jää	52
Jääpurikad	57
Kalakoit	59
Kaste	60
<i>Klaasmus</i>	53
Kliima muutumine	64
Kuu olekud	69
Külm	72
Külma kostitamine	79
Külmtõbi	80
Lambarasvapilved	83
Linaema	85
Linnutee	88
Linnuvilu	90
Lumi	92
Mädakuu	101
Noalaev	103

Pikne	107
Piksekivi	116
Piksepalve	121
Piksepeni	124
Pilved	125
Pilvetükid	130
Põuavälgud	134
Põud	135
Päike paistab, vihma sajab	139
Päikesemäng	142
Pärtliraju	145
Pööripäevad	148
<i>Radokuu</i>	151
Rahe	153
Ristipäevad	155
<i>Räusapäiv</i>	160
Seapõrna vaatamine	161
Sula	162
Taeva värvid	166
Talihari	170
Terendus	172
Torm	173
Tuisk	181
Tuul	185
Tuulehaga	194
Tuulelipp	197
Tuule meelitamine	200
Tuulepesa	205
Tuuletegijad	208
Tuule tuba	211
Tuulispask	212
Tuul jutukangelasena	217
Udu	219
Uku	226
Vahepäevad	228
Vesipüks	231
Vihm	235
Vihmalinnud	246
Vikerkaar	249
Virmalised	255
Õhuvirvendus	263
Eesti kihelkonnad	265
Kirjandus	266
Illustratsioonide allikad	271

Eessõna

Selle raamatu peategelane on ilm kõigi Eestimaa kliimale omaste ilmastikunähtustega, mille kohta meie rahvapärimumst on ligikaudu poolteistsaja aasta jooksul talletatud. Kõige mahukama ja kirevama kogumi Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA) säilitatavast ilmapärimusest moodustavad ilmaended, suur osa neist ilmavanasõnadena. Rohkesti on ilmanähtustest juttu usundilistes muistendites, värvikate tegelaste hulgas üleloomulike omadustega tuul ja pikne. Nemad, aga ka vikerkaar, on populaarsed samuti mõistatustes. Regilaululistes palvepöördumistes püüti vihma kuhugi mujale saata, mõnikord süiski öeldi: „Las sadada, saab magada.“ Vihm ja vihmaended on püsivalt esil nagu kõik saju ettekuulutajadki: tuul, pilved, hommikused ja õhtused looduse värvid, lõhnad, hääled, floora ja fauna esindajate käitumine jne.

Mis lähemate päevade ilmaennetesse puutub, siis need kogemuslikud teadmised on prognoosimisoskuste näitena kogukonna ilmatarkuse imetusväärne varaaat. Ilmaennustamisega pikema aja peale oli ja on keerulisem, seda praegusajalgi, mil abiks sünoptilised teadmised atmosfäärifüüsikas, täiustuv mõõteaparaatide arsenal, kiire ülemaailmne teabelevik, ent samas üha enam tähelepanu nõuavad kliimamuutused. Pärimuslik ilmaprognoos toetub kronomeetrialet, teisiti poleks võimalik tagada konkreetset. Klimatoloogiliste ja fenoloogiliste orientiiride seas on siin muinasaegse algupäraga mõisted ning ajatähised, nagu talihari, suvehari, päikesekalendri pööriajad. Kirikukalendrite toel on sellised ajapikku saanud sobiva daatumi, nt õhutemperatuuri jõudmine sula piirile (paastumaarjapäev), taimevegetatsiooni algus

(jüripäev) ja lõpp (hingedeaeg, kolletamispäev) jts. Tähtpäevade valik ilmakalendris osutab kauastele põhielatusaladele (maaviljelus karjakasvatusega, kalapüük), toob esile etnilised ja kultuurisuhted, usundilised kujutelmad (sh ilmajumalustest), folkloorile omase kujundikasutuse, ennustuste tarbeväärtust hägustava trükiste mõju jpm.

Käesoleva väljaande liigenduses eelistasin rahvapärast mõistete nimetamist (nt *ilmamõõtja*, *linnuvilu*, *päikesemäng*), raamatu lõpul aitab sisulähedasi rubriike ühte viia temaloend. Käsikirja ettevalmistamisel olid toeks Mairi Kaasik, Eerik Leibak, Jüri Tõnisson (erialakonsultatsioonid), Kaja Kasemaa, Ingmar Muusikus, Lona Päll, Juhani Püttsepp, Janno Simm, Anu Soon (juhtumikirjeldused erakordsetest ilmaoludest). Oma vaatluspäevikute sissekandeid ning taustafotosid kommenteeris kauaaegne ilmavaatleja Ellu Elken, illustratsioone aitas valida Reet Hiimäe. Aitäh kõigile!

Kolletamispäeval 2022

Mall Hiimäe

Sissejuhatus

Pärimuse talletamine. Käesoleva raamatu temaatikale osutab rahvaluule suurkogumise organiseerija Jakob Hurt 1876. a kavandatud „Eestirahva ajaraamatu“ teemaloendis. Siin leiduvad märksõnad *uku, pikne, vikerkaar, tuulispää, tuule-ema*. 1888. a üleskutses „Paar palvid“ loetletud vaimolendeid esindavad *äike, kõu* ja *tuulispask*, lisateavet vajavate vanade nimetuste seas on Uku ja Ilmarine. Järgneb loend „looduse ilmutustest taeva lautusel“: kuufaasid, päikese ja kuu sapid, Linnutee, virmalised, vikerkaar, pikne, välk, müristamine, pilved, vihm, lumi, rahe, udu, tuul, maru. Oodatud on „arvamised ja ettekuulutamised ilmadest“, nimetatud on pöuda, pakast, sula, halla, tuisku. (Hurt 1989: 52–53)

See ilmastikunähtuste loend kuulub üleskutses rubriiki „Vana rahvausk ja ebauska“. Usundilise maailmapildi talletamiseks kirjapanekute näol vanavara aita oligi sellal viimane aeg. Maarahva seas oli kasutusel rikkalikult ilmapärimust, sh kalendrivanasõnu, kuid vaibus regilaulude laulmise ja mõistatamise traditsioon, tempokalt kahanes 20. sajandi alguskümnenditel käibelolevate vanasõnatüüpide arv. Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamine 1927. a andis võimaluse kogutud vanavara üle vaadata, senise kogumistöö lünkadele tähelepanu pöörata ning uurimise ja väljaandmisega tegelda. Kalendripärimus taandus elavast kasutusest märgatavalt koos väikepõlvkondade lõpuga 1980. aastatel. Keskendumine kultuuriantropoloogilisele uurimissuunale süvenes Eesti taasiseseisvumisel, kuid praegusaja projektipõhine töökorraldus laiapähejalist kogumistemaatikast ei soosi. Nii on uuemad arhiivitäiendused – mälestusjutud ja juhtumikirjeldused ekstreemsetest ilmastikunähtustest – üsnagi napid.

Ilmapärimus väljaannetes. Kaugema mineviku ilmapärimust on erineva profiiliga kirjutistes käsitlenud baltisaksa estofiilidest kirjanemehed ja pastorid juba alates 17. sajandi esimesest poolest. Nende autorite tekstid leidsid tee järgmistesse ja järgmistesse väljaannetes. Viimaste seas on tuntumaid F. J. Wiedemanni (1876) ilmunud ülevaate-teos eestlaste elust. Tema vanasõnavalimise leidub nt tuule kohta kaheksa ütlust (samas: 186–187), esindatud on tuulispask, Uku (samas: 443–445) jt mütoloogilised tegelased. Ilmavanasõnad, sealhulgas kalendaarsed, leiavad tee trükikalendritesse, kooliõpikuisse ja -lugemikesse, trükistest ühtlasi igapäevasesse kasutusse ning omakorda rahvaluule-arhiivi. Avaldatakse tõlkeid teistest keeltest, trükikalendrite koostajad püüavad ka ise ennete sõnastust seada. Aktuaalne vanasõnaväljaanne rahvameteoroloogiast ilmus August Tõllasepalt (1920).

Ilmastikunähtuste kohta lühivormilises rahvapärimuses on ilmunud kogu arhiveeritud aines teadusliku väljaandeseeria „Monumenta Estoniae antiquae“ vanasõnade (EV) ja mõistatuste (EM) köidetes. Ilmavanasõnade üsna mahukas rubriik leidub „Vanasõnaraamatus“ (1984: 38 jj), lisaks põhjalik ülevaade eesti vanasõnade publitseerimisest ja kogumisest (samas: 24–32). Iga vanasõna- või mõistatusetüübi kohta on esitatud viited ilmumisele trükistes. Nt vanasõnast EV 2344 „Jaanikuu vihm puistab põllu pääle kulda ja rammutab mulda“ on kaks varianti rahvasuust ning tekstide koguarv 14; EV 2302 „Enne jaanipäeva palle vihma, pääle jakopit tule esigi“ on 1–7 autentsete hulka arvatud, kokku on variante 58. Populaarsest mõistatusest EM 242 „Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kostab meie maale? – Müristamine“ on autentseid variante 575, ent tekstide koguarv 856. Mõistatuse 334 EM „Ilma tiivuta lendab, ilma jalota jookseb? – Pilv“ esmailmumise aasta on 1732, vastuseks e lahendiks veel tuul, pilved, vesi, aga ka lõngakera, püssikuul, laev. Autentseid variante on 34, kokku 197 teksti. Teine mõistatus tuule kohta „Jaluta jooksen, käsita kisun, kõrita karjun, valuta vingun?“ (lahenditeks veel torm, tuisk) on koguarvuga 264 varianti, neist vaid 58 autentset. Ilmavanasõnadest kui rahvatarkusest iva otsimisel agrometeoroloogias või üldse klimatoloogias nt statistiliste meetoditega pole arvuline teave ülearune.

Trükistes avaldatud andmeid mütoloogia kohta on kasutanud kõik eesti rahvausundi uurijad, arvestatavamate seas Matthias Johann

Eisen, Oskar Loorits ja Uku Masing, kes jagasid oma teadmisi Tartu Ülikoolis. Tekstiväljaannete rekord kuulub Eisenile, kelle ülevaates eesti mütoloogiast on esindatud nt tuulispask, virmalised, Uku, kõu ja pikker, Ilmarine (Eisen 1995 [1919]). Kogumisretkedel liivlaste juurde hulgaliselt teadmepõhise talletanud Looritsa käsitluses leidub rohkesti paralleelseid andmeid eesti ilmapärimusest (Loorits LRU I: 35–69), tema kõige põhjalikum teos on saksakeelne „Grundzüge...“ (Loorits 1949–1957). Masingu 1933.–1940. a loengute järgi koostatud väljaande esmatrükk (Masing 1995: 11–63) sisaldab valiku ilmastikuga seotud mütoloogiast viidetega varem ilmunud trükistele, esindatud on virmalised, vikerkaar, pikne, Ilmarine ning meteoroloogilistest nähtustest vihm, lumi, udu, pilved, tuul.

Rahvakalendri-teemalistest väljaannetest sisaldab ilmastiku kohta kõige enam teavet „Eesti rahvakalender“ (ERk I–VIII). „Põhimises osas oli muistne rahvakalender põllumehe kalender, kuid ka kalastaja ja küttija oma,“ kirjutab väljaande saatesõnas Selma Läht.

Trükisõna hiilgus ja viletsus kalendripärimuses. Kui lisaks piiblile, katekismusele ja lauluraamatule jõudis igasse peresse raamat-kalender, suhtuti sellesse samasuguse respektiga kui pühakirja. On ilmne, et paljudel juhtudel polegi tegemist rahvaehtsate ilmaennetega, vaid konkureerivate kalendrikoostajate vaimusünnitustega; omaloomingulisi vanasõnu, mõistatuse vm rahvaluuleliigi vormis kirjapanekuid jõudis trükki ka rahvaluulekorrespondentide sulest. Kui aastasadu oli ilmaendelisi otsustusi tehtud lunaarkuude järgi, siis trükikalendrite ilmaennetes astub küünlakuu asemele tsiviilkalendri veebruar ja paastukuu asemele märts.

Vanasõnast „Vihmased nelipühad, rasvased jõulud“ (EV 14065) on arvel 55 teksti, neist on autentseteks loetud vaid 15. Ilmunud esmalt 1886. a Eesti Rahva Kasulises Kalendris, rändas see jõudsalt teistesse kalendritesse ja nii mahakirjutustena kui juba rahva seas levinuna ka rahvaluulearhiivi. Soome etnoloogi Kustaa Vilkkuna (1982: 138–139) andmetel jõudis see vanasõna 1773. a Soome ilmaennete väljaandesse Rootsist ning seda trükiti korduvalt. Rootsi jõudis see vanasõna Taanist. Esmatrükk aga ilmus Šveitsis ning 16. sajandi

keskpaiku oli seda tõlgitud veel inglise ja tšehhi keelde. Lahtiseletatult tähendab see kujundlik ütlus, et kevadised taimekasvu-aegsed vihmad on saagisoodsad. Kõnesolevates Euroopa piirkondades kehtivana annab see põllupidajale vajaliku saagiende. Kõike kultuurilaenuulist tähenduse poolest kohaseks pidada oleks siiski ennatlik.

Kalendripärimus on ilmaennete varaait vaatamata trükistes tekitatud mürale. Selle andmepanga kujundajad ja mõjurid on peale sotsiaalmajanduslike suhete, põhielatusalade ja kultuurikontaktide veel rahvastiku konfessionaalne kuuluvus, kohalikud loodusrütmid ja juba mainitud trükisõna kaastoime. Meie kalendripärimus kujunes kõigi nimetatud tegurite toimel, olles Eestimaa äärealadel läbi teinud regionaalseid eriarenguid, mis annavad endast märku pikaagee ilmaprognoosi vahendusel.

Kanoniseeritud kirikukalendri tähtpäevad on ajaarvestust konkretiseeriv vahend. Orientiiriks ilmaprognoosis said need tähtpäevad, mis sobisid loodusrütmide ning looduse fenoloogilise arenguga. Esinduslikumad ja jõulisemad on olnud paastumaarjapäev, jüripäev, jaanipäev, mihklipäev. Nende kaalukus majanduskalendris oleneb nii mõisa määratud reglemendist kui kirikukalendri (vrd roomakatoliku, veneõigeusu ja luteri kiriku) mõjuväljast. Germaanimõjulisena oleme üle võtnud mitmeid ilmavanasõnu, mis meie kliimaoludega justkui hästi ei sobigi: nt veebruaris küünlapäev ja madisepäev külviaja määrana, jakobipäev suveaja poolitajana, mihklipäev sügiseste põllutööde lõpu tähisena.

Rahvakalendri andmekorpuses on aasta esimese viie kuu kohta ilmaendeid kaks korda enam kui edasise seitsme kuu kohta. Talupojakultuurile on see iseloomulik – kevadtalvel oldi vägagi huvitatud, kas eelolev suvi tuleb saagikas. Ülekaalus on arvamus, et suvi oleneb talvest. Otsustuste tegemisel on lähtutud nii analoogia- kui kontrastiprintsiibist: kui talv on soe, tuleb suvi samuti soe; kui talvel tuiskab, tuleb suvi sajune, ent ka vastupidi (kui talv soe, siis suvi jahe). Populaarne on poolaastatähiste kõrvutamine: „jõulud ja jaan käivad ühte“.

Tänapäeval vana ilmapärimust vaagides tuleb arvesse võtta ka enam kui saja aasta tagust kalendrireformi, mille järgi juliaanuse

kalendrilt mindi üle gregooriuse kalendrile ja 1918. aasta 1. veebruari asemel tuli 14. veebruar. Siit saime rahvakalendri arvestusse vana jüripäeva, vana jaanipäeva jts, nt „Kustpoolt vanal mihkklipäeval tuul on, selle järele tuleb soe või külm talv.“ (Paistu, 1944)

Kui pühakutähtpäev mingil põhjusel (kalendrireform, välja-langemine kirikupühade seast) oma positsiooni kaotab, võib ilmaende sisu kanduda teis(t)ele tähtpäeva(de)le, nt seostub vanasõnavormel „sajab seitse päeva (nädalat)“ nii seitsmemagajapäeva kui seitsmevennapäevaga. Karusepäev ehk maretapäev on lääne-eestiline tähtpäev, mille kohta on trükistes korduvalt ilmaendeid välja pakutud, ent erilise eduta.

Mõistatused. Ülevaates ilmanähtustest eesti mõistatustes kasutan Eesti Rahvaluule Arhiivi žanrikataloogi põhjal koostatud artiklit Arvo Krikmannilt (1997: 284–302). Produktiivseimate lahendsõnade seas kuuluvad esikolmikusse *vokk*, *kaev* ja *lehm*, sest ennekõike on eestlaste mõistatusloomet inspireerinud igapäevase elu teada-tuttav ring. Ilmastikunähtuste seas pälvib esikoha *lumi* (sh *lumehang*, *lumesadu*, *lumetuisk*). Tekstide ja mõistatusetüüpide arvu järgi jääb see lahend pingereas 16. kohale. Esimese saja mõistatusetüübi seas on 38. kohal *vikerkaar*, variantide arvu järgi eelmisega samaväärne, ent eri tüüpide arv on poole väiksem. Esisaja sisse paigutuvad veel *tuul* (*maru*) – pingereas 66., *äike* (70.), *keilm* (pakane, 82.) ning *jää* (93.). Sisudominantide vaatlusel selgus, et favoriitide hulgas on ilmastikunähtused viimasel kohal (samas: 302).

Miks lumi lahendite pingereas nii esil saab olla, seda lubab aimata lahendsõna *regi* sagedus. Lahendsõna *vikerkaar* tundub väärivat oma hea positsiooni tähelepanuväärse kaarja kuju tõttu, *äike* jõulise toimimise poolest (valgusefekt, müristamine), *tuul* on mõistatustes nähtamatuse võrdkuju ka ümberkaudsetel rahvastel – soome, karjala, vepsa, liivi, läti, vene folklooris. Lahendsõna populaarsus oleneb ühtlasi sellest, kuiõrd hõlpus on mõistatusteksti loomiseks kasutada rahvusvahelise kujundiloomete võtteid.

Valm või mõistujutt, muistend või looduskõnelus? Rahvusvahelises muinasjutukataloogis leidub ruumi ka ilmastikunähtuste tingimisel, et neid oleks kujutatud nagu muinasjututegelasi – nad

peavad tegutsema, kõnelema ja käituma nagu inimesed. Kuna muinasjutud on olemuselt fantaseeringud, mille tõesusse uskuma ei pea, polegi selliseid keeruline välja mõelda. Selleks, et jutt rahvusvahelises kataloogis koha leiaks, tuleb sel suulises levikus jõuda enam kui kahe rahva jutuvaramusse. Neist vähestest jututüüpidest, mis Eestit esindavad, on mõned tuntud veel Soomes ja meie lõunanaabritel. Mõnel juhul esindab lugu ainuüksi Eestit, mõnel juhul on oma varasema identiteedi poolest pigem mõistujutt ehk valm, lähtub müüdist või looduskõnelusest. (EMj II 2020: 767–770)

Ilmastikunähtused mütoloogias on usundiuurijale paeluv teema. Tähelestatud on mõjutused teiste rahvaste usundilisest maailmanägemisest, selguvad mütoloogiliste tegelaste kujunemise etapid ja keerdkäigud. Varasemate autorite hinnangutes on kaitsevaimu, haldja, kirikupühakust patrooni, jumaluse ja jumala mõiste piirid hägusad, saksa k *Gott* (jumal, jumalus) võib tähendada nii jumalat kui kaitsevaimu ning ainujumala idee põimub polüteistlike arusaamadega.

Külm ja pakane (külmaisa, külmapoisid) kuuluvad lõunaeesti pärimuses nagu ka lätlastel ja liivlastel madalama seisuse esindajate hulka. Külmataat (vene k *ded moroz*) on Eesti kirdenukas idaslaavi päritoluga külmahaldjas, kelle omadusi on üle kandunud katoliku pühak Nikolausele. Idapoolses Eestis levinud vanasõna „Nigul needib“ käib järvede jäätumise kohta. Veneõigeusku setude komme on Migulale kirikus küünal süüdata ja kakk viia, et ta vastkõlvatud vilja ei kahjustaks ning põlde kaitseks.

Pikne (pikker) on peaaegu ristiusu jumalaga võrreldavale positsioonile jõudnud, ent soomeugri juurtega jumalus. Eesti usundis on ta ka vanapaganast loodushiiu kimbutaja. Moraalirikkujate karistamisvahendiks on piksenool. Piiblipühakutest on eeskujuandjaks Eelijas (Ilja).

Tuul. Kõige kaugemaid kajastusi nii ajas kui ruumis on kujutlusest Lähis-Ida loodusmüüdis, milles jutustatakse tuulest kui kodunt pagenuid ja magama heitnud jumalusest, kelle teguviisi pärast ootab inimesi häving, sest maailm hukkub (Oinas 1999). Võib arvata, et samasisuline müüt looduskatastroofist sai iseseisvalt mujalgi tekkida,

ent eesti tekstide näol paistab motiiv ilmamere kohal uinunud tuulest olevat laenuiline. Tuulispask ja vesipüks on rahvapärimeses seotud irdhingekujutelmaga. Katoliku pühakutest on Blasiusel kui tormitekital olnud pääs meremeeste uskumustesse (vt *Klaasmus*).

Vikerkaar on meie rahvausundis mõnevõrra tuntud kui taevase jumala või pikse tööriist, kuid ilmselt on selle ilmastikunähtuse tekkelugu piiblis sedavõrd mõjuv, et muid interpreteeringuid esil pole.

Virmalised seevastu on saanud palju seletusversioone. Põhjalalguse tekitajate hulka kuuluvad lahkunud hinged, taevased väed, mingi poolmüütiline rahvas, pidutsema suunduvad nõiad või nõiaoskusega ligimesed, nimetatud on ka tuule-eite, kuid jumalusteks selliseid ei peeta.

Regilaululised ilmameeleolud. Regilaulu struktuur rajaneb värsside parallelismile: esimesele värssile järgnevad paralleelvärssid, milles peavärsi mõtet teisisõnu korratakse. Niisiis on loomulik, et kui peavärsis kõlab mõte kurjast ilmast, pakutakse teisigi võrdluspilte ja kujuneb mõtteline tervik. Laulus laevahukkumise põhjustest on isegi topeltparallelism: loetletud on nii tuule suundi kui ilmastikunähtusi (*soapa keere* on vesipüks ehk veesaabas).

...Tuli loodest suuri tuuli,
vesikaarest vihma valju,
põhjast tuli õige põrutis,
idast tuli illingid,
moakaare alt tuli musta pilve,
Saaremaalt tuli soapa keere,
Kõinastust tuli kõue vihma... (Muhu, 1898)

Regilaulude tüpologia looduse teemaliste laulude rubriigis on Ülo Tedre kommenteeritud teemad päev, päike, kuu; vihm, vesi, udu; tuul; külm, talv, lumi; kevad ja suvi (ERIA IV: 107–111). Ilmateemat tuleb ette muudiski seostes, nt võib ilm olla udune sugulaste omavahelistest tülidest, mõisa ülekohtust vm. Kurtmised halva ilma üle seostuvad enamasti karjaskäimise ning viljalõikusega, kuid ka murega ilmastikukahjustuste tõttu.

Miks on kurvad meie mehed,
mehed kurvad, kanad kained,
hale meel ja hallid kuued?
Sest on kurvad meie mehed,
et on küttis külma võetud,
väli välgu kirjudetu,
hale hallade rajatu. (Lüganuse, 1893)

Vihma üle kurdetakse paljudes vaeslapselauludes; tuule taltumist on soovitud peamiselt rannikualadel ja saartel, kus tuuled häirivad kalapüüki ning toovad ohtu merel olijatele. Vihm, tuul ja külm kuuluvad taunitud ilmanähtuste esikolmikusse, kuid neile jagub ka tunnustust ja kiitust (laulutüübid „Sajaks vihma, saaks magada“, „Tuul, vii vesi vihma pealt!“). Kiidusõnu saab lumi („Regi kiidab uuta lunda“), sest talveteed annavad soodsaid võimalusi veotöödeks, kosjasõiduks ning omaste küllastamiseks.

Kõige enam on isiklike pöördumiste ja loitsusõnade abil mõjutada soovitud vihma. Osutatakse ka, milleks see vajalik on (mujal põllud kõrbevad, mehed on mustad), meelitatakse andidega („Üle, vihmakene!“ „Tuttu, tuulekene!“ „Päev, tule välja!“), lubatakse piima, leiba, liha või talleke. Animismiajale omase malbusega, agressiivsust väljendamata on regilaulu vahendusel loodusjõududega suheldud veel 20. sajandilgi.

Pikaaegse ilmaprognoosi ahvatlused. Jõgeva agrometeoroloogiajaama juhataja Karl Põikliku koostatud artiklikogumikus leidub hinnang rahvameteoroloogia kohta: „Suur osa ennustustest on aga tekkinud ebausuj ja juhuslike, lühiajaliste tähelepanekute pinnal, mispärast neil puudub teaduslik alus ning väärtus. Viimaste hulka kuuluvad ka nn kalendaarsed ennustused, kus ilm seatakse sõltuvusse mingist kuupäevast (tavaliselt usulistest pühadest või tähtpäevadest).“ (Üld- ja agrometeoroloogia 1964: 268)

Ilmaenne lähemateks päevadeks vahendab isiklike kogemusi märksa adekvaatsemalt kui pikaaegne prognoos. Kõigist rahvapärase ilmaennustuse moodustest kõige objektiivsem on looduse fenoloogiliste nähtuste arvessevõtmine töödekalendris. Pikaaegses ilma- ja saagiprognosis on palju kujundlikku sõnastust, toetumist

erivanuselisele ja erineva päritoluga kultuurimälule, tõekspidamis-
sed toetuvad mingile analoogiale, sõnavalikul on kasutatud rohkem
algrüümi, iseloomulik on ajaliste orientiiride määramine omas ajas
trendikamate kalendritähtpäevade vahendusel jne. Kõik see kahandab
prognoosi asjakohasust nii tavaelus kui teaduslikus meteoroloogias.

Skeptilistele hoiatustele vaatamata on ju põnev jälgida, kas
ennustus läheb täide. Ilmaennustamine harrastusena on püsivalt moes.
Mis täideminemisele kaasa aitab, on ilmanähtuste hindeskaala ebaühtlus.
Oli see pakaseaeg pikk või pigem lühidapoolne, sadas vihma liiga palju
või parajalt – kui hästi vaagida, siis tundub, et ennustus läks ikkagi täide.
Võimalik on ka täpsustada, nagu on teinud kunagi väga populaarne
ilmataat Vadim Želnin: „Olen alati sedagi rääkinud, et ennustan ilma
vaid Vellavere ja selle lähema ümbruse kohta.“ (Lomp 1997: 31)

Klimatoloogide hinnangud eesti rahvameteoroloogiale väljen-
davad alates August Tõllasepast (1920: 8–10; 1960: 210) pigem vähest
kui mõõdukat optimismi, kuid aastatega on huvi kasvanud (Sepp 2017:
230–232). Folkloristide poolelt on vanasõnade ja rahvakalendriga ju
kultuuriantropoloogia vaatenurgast pikemat aega tegeldud, kuid klima-
toloogia perspektiivis nõuab uurimistöõ kahepoolset ettevalmistust,
alustades topeltõpingutest kahes teaduskonnas – kultuuriantropoloogia
(folkloristika) ja atmosfäärifüüsika (klimatoloogia) alal.

Kas homme tuleb ilus ilm? Kliima poolest asub meie kodumaa
pigem niiskes kui kuivapoolses piirkonnas, kliima on jahe, vihmad
tüütud. Taimekasvuks on vähe niiskust pärast kevadkülvi, viljade võrsu-
mise aegu. Pärast jaani, heinakuus on vihmast ilma liigagi palju, suvi
tundub lühike, sest päikesepaistest jääb puudu. Saksa etnoloogi Gunther
Hirschfelderi kurtmisele, et siiani ei ole „tehtud ühtegi uurimust selle
kohta, mida üldse peetakse ilusaks ilmaks“, võib kohe vastata, et eestlaste
seas peetakse ilusaks ilmaks päikesepaistelisel sooja ilma. Kultuuriteooria
vaatenurgast on küsimus avaram, edaspidisteks uuringuteks on välja
pakutud asjalik programm: „... oleks esmalt vajalik interdistsiplinaarne
uurimistöõ kliima mõjude kohta, millesse oleksid muuhulgas kaasatud
ka ajaloolise geograafia ja meteoroloogia seisukohad. Alles siis, kui on
võimalik omavahel siduda ajaloolis-geograafilised, kultuuriantropoloogilised-
folkloristlikud ja klimatoloogilised-meteoroloogilised vaateviisid,

saab kliima ja ilmastiku ühiskondlikud ja looduslikud aspektid kokku koondada regionaalset olustikku arvesse võtvalt kliima mõjusid käsitlevaks teadustööks.“ (Hirschfelder 2012 [2009]: 232)

Eestis arhiveeritud folklooripärandi järgi võib eestlaste ilmaenustamise oskust lähipäevade kohta pidada päris heaks. See oskus eeldab head loodusetundmist, loodusemärkide jälgimist, ühtlasi otsustuste tegemise kogemust. Arvesse tulevad kogukonnas omavahel edasi antavad tõdemused, mida lapsepõlvest peale oli ka pereliinis teadmiseks võetud. Praegusajal jääb traditsiooniline vanarahva sünoptika aina enam unustusse; iseenda teadmisi, ennete tundmist ja kasutamist võiks järgnevate ennete järgi vaagida:

Kui õhtuks tuul tõuseb, tuleb sadu.
Kui udu maha langeb, siis tuleb ilus ilm.
Kui tihane aknale koputab, tuleb külma.
Kui kärbsed on tigidad, tuleb vihma.
Kui lumi katuselt alla tuiskab, tuleb sula.
Ega esimene lumi maha jää.
Kui koer sööb rohtu, tuleb paha ilm.
Kui päike vaatab loojaminekul tagasi, tuleb ilus ilm.
Kui kuusirbi otsad on teravad, läheb külmale.
Loodetuul on taeva luud.
Sügisesele ööl on üheksa poega.

HALL. Kaste, hall, külm ja kohr (külmakerge) tulevad ilmaennetes ette sageli koos. Jääkristallidest koosneb nii hall maapinnal kui härmatis puudel, kuid rahvapärimuses neid üheks ja samaks ilmastikunähtuseks ei peeta. Hall on ikka veeauru külmumine maapinnal, nagu vanasõnas öeldud: „Kured lähevad – kurjad ilmad, haned lähevad – hallad maas, luigid lähevad – lumi taga.“ Hallad on rohkem põllumehe mure, mis tulevad jutuks seoses kevadise aia- ja põllutööga. Kõige olulisemad ajatähised on paastumaarjapäev, mil keskmine temperatuur kõigub 0° ümber, ning jüripäev – taimevegetatsiooni algus, mil õhusoojust keskel läbi +5°.

Hall Laeva soos. Foto: R. Hiimäe.

Ku kapstmaarjapäävä hommugu om kahutõt, sõss saa hää suvi,
ku sula, sõss vihmanõ. (Setumaa, 1938)

Kui jüripäeväl oli külmenu maa, sis külmetas veel 9 üüd-päivä
otsa. Perast sedä enämp es tule. (Karksi, 1960)

Kolmandal päeväl peräst allet om vihm. (Rannu, 1974)

Kohus on koduje minna,
aig on akata minema.
Jo vilu värava pääl,
alla aiavitsa pääl,
kaste kaevukaane pääl... (Lüganuse, 1888)

Lauritsapäeväl tuleb edimene hall. (Tarvastu, 1891)

Pärtli ja lauritsa vahel ei jõe külm (hall) iialgi tulemata. (Põlva,
u 1933)

Jo hakkab lumi lubama
ja hakkab vilu vedama,
hakkab halle hangutama,
kaste külma kangutama.
Ei ole aega hallel tulla,
ei luba lumel sadada.
Meil on leikus leikamata,
vili kokku korjamata.
Las saab leikus leigatud,
vili kokku korjatud,
vihud väljalta veetud,
haki ahju paiste'elle,
siis on aega hallal käia
ja luba lumel sadada,
kastel-külmal kangutada. (Haljala, 1890)

HALO. Õhus olevad jääkristallid tekitavad päikese- ning kuuvalguse murdumisel või peegeldumisel erikujulisi moodustisi. Nähtust nimetatakse haloks (kreeka keeles tähendab *halos* ringi). Selle atmosfäärinähtuse kohta kasutatud rahvakeelsed nimetused tulevad ilmingu väljanägemisest: kuu või päikese ümber *post* (*tulp*), *ring* (*rõngas*, *piire*), *sambad* (*jalad*), *kaared* (*loogad*) või *rist*. Nagu läbi udu paistva päikese või kuu kohta öeldakse, et sel on *sapp* ümber (Kaljuvee 1960). Läänemeresoomlastest lähinaabritel – soome, liivi ja isuri keelepruugis leiduvad samasugused kujundid. Teine nimetus *tara* (maa-ala, piire) on Eestimaal läänepoolse levikuga balti laen, tuntud ka soomlastel ja liivlastel (Etümoloogiasõnaraamat: 515–516). Nendest nimetustest lähtuvad ka tegusõnad: *päike tarab*, *kuu kupidseb kuiva*, *päev sapitseb sadu*. Halo kuju järgi (nt rist või mõök) on ette arvatud sõja tulekut, kuid ühtlasi teati, et halo tähendab peatset ilmamuutust. Juhtumikirjeldustest selgub, et arvamused varieeruvad: tuleb külma, sadu, tuult, tormi, tuisku.

Päikesesapp kuulutab ilma muutust. Foto: E. Elken.

Ilmamuutus tuleb, kui kuul on rõngas ümber. (Lüganuse, 1932)

Kuu ümber rõngas – halb ilm. (Põlva, 1986)

Kuu kupitseb kuiva ja päev sapitseb sadu. – Kui kuul on rõngas, tuleb kuiv, kui päeval on sapp juures, tuleb sadu. (Tori, 1963)

Kui kuul sui võru ümmer olli, sis öelti „kuu kupitseb kuiva“, a talvel (kupitseb) tuisku ja tormi. (Saarde, 1959)

Rõngas kuu ümber tähendab lumetormi. (Keila, 1985)

Kui päikesel päeva ajal ümber mitu rõngast, arvatakse tulevat suurt sõda. (Karja, 1936)

Sapp – sii tähendab, et tuleb tõiss ilma, kas tuult vai sadu. Elendik one ulga mua piält nähä. Punased one nagu vikerkaari moodu. Sapp eden ja tagan. Vahel on võru ümber kuu. (Kodavere, 1932)

Kui kuul on vikahtkaar, siis tulevad sajused ilmad. (Setumaa, 1938)

Kui kuul on suur ja selge ratas ümber, tuleb külma, kui väike ja udune ratas, siis tuleb sadu ja sula ilma. (Tarvastu, 1940)

Päikesel rõngas ümber. Tuona, kui taras, siis tuli tuult ja vihma, ja ega sie muidu tara. (Kuusalu, Tapurla, 1924)

Rõngad-rattad kuu ümber. Tuntakse nimetust „rõngas“ ja „võru“ üldiselt rahva seas, uuemal ajal raamatute mõjul ka „kuutara“. Kohalik murre ei tarvitanud tara-sõna ja see on rahva seas üldiselt teada: „Kuul rõngas ümmer – ilm läheb halvemaks“, 1830. a sündinud isaisa ütles: „Kuul on õue ümmer“, kui valgusering piiras kuud vahetult, ja „rõngas ümmer“, siis oli valge võru kuust eemal. (Häädemeeste, 1949)

On kuul söuke suur ümmargune tara ümber, „kuu tarab“, nagu öötakse, siis tuleb paari päeva pärast kanget ilma: tuisku, sadu, tuult ja tormi. Kuul on siis söuke suur valge rants ümber, kui ta tarab. (Pöide, 1946)

Kui kuul tara ees on, siis tuleb torm. Missugusest küljest taral auk sees, sellest tuulest akkab tormama. (Kihelkonna, 1946)

Kuu ümbre ratas, päeva pääl tulp, siis kolme päeva pärast ilm muutus. (Räpina, 1980)

Kui kuul või päeval sapp ees, siis kurjad ilmad tulevad, kui taga, siis on kurjad ilmad möödas. (Hanila, 1937)

Piire kuu ümmär tähendab ette muutlikke albu ilmu, vihma ja lumesadu. Piirdeid kuu ümmär oo mitmes suuruses, mõnikord kahekordne või varjuga piire. Kuu piirde värvus on kahvatu-kollane, kuu poolt servast valkjam. Rataspiire kuu ümmär tähendab ette albu ilmu. Rataspiire oo kahvatu kollakat värvi täisring, nii et kuu paistab selge ratta seest heledamana. Rataspiireid on mitmes suuruses, aga vähamad kui sõõritaoline piire. Seda nimetasse koa särapiire. Kuu piire mõnikord paistab terve öö, mõnikord oo piiret näha üsna vähä. (Vigala, 1956)

Talvel, kui sammu päikesel õhtal peal, siis ennustati külma ja tuisku. (Pilstvere, 1993)

Kui kuul on jalad all, siis tuleb tormi ja sadu. See on, nagu kiired löövad alla, mõni jälle päris sapi moodi ja mõni joon otse alla. (Audru < Põltsamaa, 1964)

Talvel on kuu pääl veerand arssina lai ja süld pikk post. Kui kuu on posti üleval otsas, siis on külmast suurem osa veel ees, kui on keskel, siis on külma keskpaik ja kui on kuu posti all-õtsas, siis on külm mööda. (Iisaku, 1935)

Kui päeval on küünal pääl, siis talvõ tähendab külma, suvel sooja. (Tõstamaa, 1948)

Kui päeval sambad all on, näitab meretormi. (Kihelkonna, 1942)

Kui päikese all ükskõik mis ajal on ekvaatorijooned, väikesed sambad, mis laiali löövad, siis suvel tähendab see pikalist vihma ja talvel pikka tuisku. See on täide läinud. (Simuna, 1970)

Kui kuu peal on tulp, siis saab külma. (Hargla, 1937)

Kui päeval tulbad ees, siis tähendab sadu. Talvel ikka rohkem näha tulpa. (Halliste ja Karksi, 1961)

HANG. Lumehangede kujundaja on tuul: keerutab lund kokku, lükkab tagant tõugates vaaludesse, tõstab lahtist lund liikvele, kihutab väljadel tuisuhobused kappama, jätab rahule seal, kus takistus ees. Hanged on ilusad vaadata ja lastel „kena kelguga hangest alla lasta“. Läänemeresoome keeltes tähendab *hang* veel ka lumekoorikut, vadja keeles kõva lumekoorikut (Etümoloogiasõnaraamat: 69), küllap nii kõva, et sellel ikka kõndida saaks.

Hangeaeg märgib kevadepoolset talveaega, mil sula ja külm vahelduvad. Hangeaegu saab olla enam kui üks, kuid igal aastal nii kõva jääkoorikut polnudki, et see härga – tähtsat veolooma – kannaks. Enne 1918. a kalendrireformi arvestati hangeaja kestmist enam-vähem märtsi keskmest aprilli keskmeni, kontrolldaatumiks paastumaarjapäev.

Vanasõna „Mida kõrgemad lumehanged, seda suuremad viljarõugud“ (EV 4849) ei ole trükistes ülearu palju avaldatud. Miks populaarse ütluse (u 85 varianti) levik on lõunaestiline, jääb siinkohal vastuseta. Täpsustuseks on pakutud ligi pooltes variantides, et saagisoodne on sügistalve lumerohkus (enne mardipäeva – 25 korral, mardi-kadri vahel – 3 korral, enne jõule – 10 korral). Kevadtalve markeritest on nimetatud küünla- ja vastlapäeva, küünlakuud, paastumaarjapäeva, jüripäeva, kokku alla 10 teate. Kuipalju tuginetakse kogemusele ja kuipalju püütakse enesele ja kogukonnale vaid tuleviku-loomust sisendada, pole selge.

Mida kõrgemad lumehanged, seda suuremad viljasalved. Foto: E. Elken 2010/2011.

Kui kevade anged puude ja aedade vastust ennemini ära sulavad kut kaugemalt lagelt, tuleb märg aasta. Aga kui anged kaua ninapidi aide nurkas kükitavad, tuleb kuiv suvi. (Püha, 1947)

Kapsamaarjapäeval algab hangeaeg, siis läheb päike üheksaks ööks-päevaks hange. (Tartu, u 1933)

Öelti maarjapäevast minevat päe hange, olevat 9 öödpäeva hanges, hangest minevat päe vette ja olevat vees 9 ööd ja päeva, veest minevat tuulte ja olevat 9 öödpäeva tuules. Siis alles hakkavat kevade. (Halliste, 1893)

Üheksa päeva ja ööd enne paastumaarjapäeva olla härjahang, üheksa ööd ja päeva pärast maarjad koerahang. – Enne maarjad üheksa ööd ja päeva kanda hanged härga peal, pärast maarjad üheksa ööd ja päeva koera peal. (Tallinn, 1894)

Aprillis olid jänesel kulupojad, enne hangepojad. (Pilistvere, 1993)

Vanasti räägiti: ku teese angeajani ilus oleja, et enne sula ei tee, sis tule ilus kevadi, et ku sojal lähja, sis ka sojaks jääja. Teese lihavõttepühani oleja teene angeaeg, täo-aasta olli küll ilus kõva ühtemoodi. (Häädemeeste, 1942)

Kui teed kevadi ange sulavad, siis on sügisi salved ka anges; aga kui teed kevadi lohku sulavad, on salved ka sügisi lohkus. (Häädemeeste, 1937–1938)

Kui mardipäeval lumi katusel, siis on jüripäeval ang aja ääres. (Jõhvi, 1900)

Kui märdi ajal suured lumeanged, siis eestuleval suvel seda suuremad viljarõugud. (Halliste või Karksi, 1868)

Kui enne mardipäeva lumehanged aea ääres, siis kasvavad suvel odrad hästi. (Väike-Maarja, 1892)

Kui jõulu ajal lumehanged ulatuvad katuseräästani, siis tulevat viljarikas suvi. (Otepää, 1938)

HINGEDEAEG. Lehelangus, lagedad väljad, tume metsaviirg, hall madalale laskunud taevas, hämarus, udu, vaikus, pikad ja pimedad

Pärast
maarjapäeva
loojub päike
vette. Foto:
E. Elken
11. IV 1999.

